

Ks. DAWID SZPEK

NAJNOWSZA PUBLIKACJA STANISLAO LOFFREDY W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH ODKRYĆ ARCHEOLOGICZNYCH W KAFARNAUM

W czasie pielgrzymki do Ziemi Świętej w Roku Jubileuszowym Jan Paweł II, krocząc śladami Chrystusa, dotarł do najważniejszych miejsc związanych z doniosłymi wydarzeniami historii zbawienia. Mistrz z Nazaretu przekazywał Dobrą Nowinę pod jakże nietrwałą postacią ludzkiego słowa. Jest ono ściśle związane z epoką i środowiskiem, podatne na upływ czasu, który zaciemnia pamięć. Przez tajemnicę inkarnacji Bóg związał się z konkretnymi miejscami, uzależniając realizację i skuteczność podjętej misji od ich historycznych, społecznych i geograficznych realiów. Dzięki nim orędzie zbawcze zyskuje szczególną moc wedle słów Jezusa: „kamienie wołać będą” (Łk 19,40), natomiast miejsca te, naznaczone obecnością Boga, doznają szczególnego „uświęcenia”, które czyni je „przestrzenią świętą”¹. Badanie tych „świętych przestrzeni” sprzyja pogłębionej refleksji nad słowem Bożym. W poważny sposób przyczyniają się do tego odkrycia archeologiczne.

Na pielgrzymim szlaku Ojca Świętego znalazło się Kafarnaum. Pozostałości tej miejscowości znajdują się na północno-zachodniej części brzegu Jeziora Galilejskiego, około 5 km od En Szewa (Heptapegon) i około 5 km od Jordanu. Ich identyfikacja nie sprawia trudności. Kafarnaum ani razu nie pojawia się na kartach Starego Testamentu, natomiast w Nowym Testamencie nazwa ta (Καφαρναούμ) występuje szersza niż kiedykolwiek. Prawdopodobnie pochodzi od aramejskiego Kefar Nahum (כפר נחום). Ten termin odnaleźć można w inskrypcji na mozaice, która ozdabiała podłogę synagogi w Hammat Gader. Wspomina ona o Yosse bar Dosti z Kafarnaum, darczyńcy na rzecz synagogi². Znana jest także tradycja rabinistycznej. Została użyta w Kohelet Rabba. Passus, w którym się pojawia, opowiada o Haninie, bratanku rabiego Jozzuy, który prawdopodobnie, będąc pod wpływem uroku rzuconego przez minim, złamał Prawo, podróżując w szabat na osle. Rabbi Issi, komentując tę historię, stwierdza, że Hanina jest dobry, a minim z Kafarnaum – zły³. Tę aramejską nazwę można tłumaczyć „miasto-wieś Nahuma” lub „miasto pocieszenia”⁴. W średniowiecznych źródłach żydowskich używano nazwy Kefar

¹ Jan Paweł II, *List o pielgrzymowaniu do miejsc związanych z historią zbawienia*, Poznań 1999, s. 7.

² Por. S. Loffreda, *Capernaum*, [w:] *New Encyclopedia of the Archaeological Excavations in the Holy Land*, ed. E. Stern, vol. 1, Jerusalem 1993, s. 292.

³ Por. J. E. Taylor, *Capernaum and its 'Jewish Christians': A Re-examination of the Franciscan Excavations*, „Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society” 1989–90, 9, s. 12, 13. Termin: minim określał te grupy społeczno-religijne, które nie były do zaakceptowania przez rabinów: pogan, gnostyków i prawowiernych chrześcijan. Por. tamże, s. 13.

⁴ J. P. Urbaniński, *Kafarnaum-miasto i dom św. Piotra*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 2005, t. 7, s. 268.

Tanhum lub Tanhum⁵. Od tych terminów pochodzą zapewne współczesne nazwy arabskie: Talhum oraz Tell Hum. Oprócz literatury żydowskiej zachowało się jeszcze kilka pozabiblijnych tekstów wspominających Kafarnaum. Józef Flawiusz wspominał, że po odniesieniu rany w bitwie nad Jordanem został przeniesiony z pola walki do Kafarnaum (*Vita*, 403). Według Epifaniasza (III w.), Kafarnaum zamieszkiwała wyłącznie ludność żydowska⁶. Potwierdza to Euzebiusz z Cezairei (IV w.)⁷. Biorąc jednak pod uwagę świadectwo Kohelet Rabba (II w.), można przypuszczać, że w Kafarnaum zamieszkiwali judeochrześcijanie. Pod koniec IV w. Egeria, pielgrzymując do Ziemi Świętej, udała się również do Kafarnaum. Po tej wizycie zachowała ważne wspomnienie: „W Kafarnaum zaś z domu Księcia Apostołów uczyniono kościół. Jego ściany [domu] stoją do dziś. Tutaj Pan uzdrowił paralityka” (In Capharnaum autem ex domo apostolorum principis ecclesia facta est, cujus parietes usque hodie ita stant, sicut fuerunt. Ibi paralticum Dominus curavit). Pielgrzym z Piacenzy w itinerarium powstałym około 570 r. pisze o bazylice bizantyńskiej powstałej nad domem św. Piotra⁸. Teodozjusz (530 r.) lokalizuje położenie Kafarnaum dwie mile od Tabgi i sześć od Betsaidy. Arkulf (VII w.) zaznacza, że Kafarnaum nie posiadało murów obronnych. O miejscowości zachowały się też wzmianki Willibalda (723 r.), Burcharda (1283 r.), Jakuba z Weroni (1335 r.), rabina Ishaka Chelo (1333 r.), Niccolo da Poggibonsi (1347 r.) oraz Francesco Suriano (1485 r.)⁹.

Kafarnaum było niezwykle ważnym miejscem działalności Jezusa w Galilei. Św. Mateusz nazwał je nawet Jego miastem (καὶ ἦλθεν εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν) (Mt 9,1). Z tą miejscowością związanych jest wiele istotnych wydarzeń opisanych w Ewangeliach. Sam Chrystus przyznaje, że najwięcej cudów dokonał w Kafarnaum i Betsaidzie, które leżały nad brzegiem Jeziora Galilejskiego, oraz w położonym w dość bliskim sąsiedztwie, Korozain. Pomimo tych oczywistych znaków nadejścia królestwa Bożego wymienione miasta nie nawróciły się (Mt 11,20-24; Łk 10,13-15).

W Kafarnaum odwiedzał dom Piotra i Andrzeja (Mt 8,14; Mk 1,29; Łk 4,38). Tam uzdrowił teściową Piotra z wysokiej gorączki, a z nastaniem wieczora wielu innych chorych, uwalniając też opętanych od wpływu złego ducha (Mt 8,14-17; Mk 1,29-34; Łk 4,38-41).

W Kafarnaum powołał celnika Mateusza-Lewiego na ucznia (Mt 9,1-9; Mk 2,1-17). Z kontekstu dalszej narracji wynika, że uczta, na której Chrystus spotkał się z celnikami i grzesznikami, odbywała się w jego własnym domu (Mt 9,10). Podczas uczty doszło do sporu pomiędzy faryzeuszami a Jezusem i Jego uczniami o to, czy godzi się jadać wspólnie z ludźmi grzesznymi (Mt 9, 11,13), a następnie z uczniami Jana w sprawie postów (Mt 9,14-17). Św. Marek i św. Łukasz twierdzą zgodnie, że to właśnie nawrócony Mateusz-Lewi zaprosił Jezusa na przyjęcie. Wedle ich relacji, spór o uczestowanie z grzesznikami i o zasadność postu wiódł Jezus z faryzeuszami i uczniami w Piśmie (Mk 2,13-17; Łk 5,27-39).

⁵ Od XIV Żydzi odwiedzali w Kafarnaum grób rabina Tanchuma. Zpewne od jego imienia początkowo tak nazywać miejscowość. – D. B a l d i, *W ojczyźnie Chrystusa. Przewodnik po Ziemi Świętej*, tłum. A. Kowalski, Kraków–Asyż 1993², s. 314.

⁶ Por. S. L o f f r e d a, *Capernaum...*, s. 291, 292.

⁷ J. P. U r b a Ń s k i, *Kafarnaum...*, s. 274.

⁸ Por. V. C o r b o, *Capernaou*, I: *Gli edifici della città*, Jerusalem 1975, s. 71, 72.

⁹ Por. tamże, s. 214.

W czasie uczyty z celnikami i grzesznikami przyszedł do Jezusa zwierzchnik synagogi z prośbą o uzdrowienie córki. W drodze do jego domu Chrystus uzdrowił kobietę cierpiącą na krwotok, a w domu zwierzchnika synagogi dokonał cudu wskrzeszenia jego córki (Mt 9,18-26). W pobliżu jego domu uzdrowił też dwóch niewidomych i wyrzucił złego ducha z opętanego niemowy (Mt 9,27-34)¹⁰.

Podczas jednej z wizyt w Kafarnaum Jezus, na prośbę setnika, uzdrowił jego sługę. Ujęła Go nieugięta wiara, której nie znalazł nawet w Izraelu (Mt 8,5-13; Łk 7,1-10).

Jakiś czas po Kazaniu na Górze (Mt 5,1-7,29), kiedy Chrystus przybył do Kafarnaum, zaczął nauczać w szabat w synagodze. Tam też z opętanego wyrzucił złego ducha (Mk 1,21-28; Łk 4,31-37).

W tamtejszej synagodze Jezus wygłosił mowę eucharystyczną (J 6,26-59). Prawdopodobnie, uwzględniając kontekst, po wygłoszeniu tej mowy, Jezus stracił w tak bliskim sobie mieście i środowisku wielu uczniów. Jednakże tutaj padła też jakże ważna deklaracja apostołów wyrażona ustami Piotra: „Panie do kogóż pójdziemy? Ty masz słowa życia wiecznego. A myśmy uwierzyli i poznali, że Ty jesteś Świętym Bożym”. Jezus nazwał tam jednego z uczniów diabłem (διάβολος), zapowiadając zdradę Judasza (J 6,60-71).

Po weselu w Kanie, Jezus, Maryja, krewni i uczniowie udali się na kilka dni do Kafarnaum (J 2,12).

Przebywając po raz drugi od czasu wesela w Kanie Galilejskiej, Jezus uzdrowił tam syna dworzanina królewskiego, który przybył do Niego z Kafarnaum (J 4,46-54).

W tym mieście Jezus polecił Piotrowi zapłacić za nich podatek monetą, którą znalazł w pyszczku złowionej ryby (Mt 17,24-27).

Ojciec Święty Jan Paweł II przybył do Kafarnaum 24 marca 2000 r., gdzie zapoznał się ze stanem dotychczasowych badań archeologicznych. Jego wizyta stała się impulsem do wznowienia prac wykopaliskowych. Ich wyniki zostały opublikowane w piątym tomie serii *Cafarnaou*: S. Loffreda, *Documentazione fotografica degli scavi* (1968–2003), Jerusaleń 2005 (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Maior nr 44). Zawiera on kompendium dokumentacji fotograficznej dotyczącej odkryć dokonanych w ciągu dwudziestu trzech kampanii archeologicznych przeprowadzonych w Kafarnaum, na terenie należącym do franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej, w latach 1968–2003. Publikacja S. Loffredy z wielu względów jest cenną pozycją naukową. Przedstawia pełną dokumentację fotograficzną uwzględniającą również najnowsze prace archeologiczne. Autor zadbał o fachowy i obszerny opis materiału fotograficznego. We wstępie streścił historię wykopalisk i zreferował ważniejsze odkrycia. Istotnym uzupełnieniem prezentowanego materiału jest, dodana w ramach apendyksu, bardzo szczegółowa mapa wykopalisk, przedstawiająca sektory i poszczególne stanowiska. Uwzględniła także pozostałości miasta odsłonięte podczas najnowszych badań. S. Loffreda opatrzył publikację w dwa indeksy. W pierwszym zestawiono symbole stanowisk. Tworzą one kolumnę pierwszą. W drugiej podano koordynaty, które pozwalają zorientować

¹⁰ Św. Marek uzupełnia, że ojciec wskrzeszonej dziewczynki nazywał się Jair, ale nie precyzuje miejsca zdarzenia ani gdzie nastąpiło uleczenie kobiety. Stwierdził, że było to po powrocie Jezusa łodzią z krainy Dekapolu (Mk 5,21-43). Nie wspomina o uzdrowieniu niewidomych i uwolnieniu niemego opętanego od złego ducha. Św. Łukasz w ten sam sposób relacjonuje przebieg wydarzeń (Łk 8,40-56).

się na mapie. Trzecia kolumna to numery fotografii. Drugi indeks ma podobny układ. W pierwszej kolumnie zestawiono symbole murów i ścian odkrytych budowli. W drugiej podano numery sektorów, w których się znajdują, w trzeciej koordynaty na mapie, a w czwartej numery fotografii. Dokumentacja fotograficzna zaprezentowana jest w sposób przejrzysty i systematyczny. Najpierw zestawiono panoramiczne zdjęcia poszczególnych sektorów. Następnie zamieszczono fotografie znalezisk w kolejnych sektorach, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. insula sacra, synagogi oraz mauzoleum. Bardzo użytecznym dodatkiem jest wykaz wszystkich ważniejszych publikacji dotyczących odkryć dokonanych na terenie Kafarnaum, znajdującego się pod kuratelą franciszkanów.

Dokumentacja fotograficzna dokonanych odkryć jest – według autora – istotną kwestią w dziedzinie archeologii. Do tej pory nie ukazała się jej pełna wersja, dotycząca wykopalisk w Kafarnaum na terenie należącym do franciszkanów. Dlatego najnowsza monografia S. Loffredy, piąty tom z cyklu *Cafarnao*, stanowi cenne podsumowanie dorobku naukowego archeologów pracujących w tym miejscu. Dotychczas w prezentowanym cyklu ukazały się następujące publikacje:

– V. Corbo, *Cafarnao*, I: *Gli edifici della città* (Sudium Biblicum Franciscanum Collectio Maior, nr 19), Jerusalem 1975.

– S. Loffreda, *Cafarnao*, II: *La ceramica* (Sudium Biblicum Franciscanum Collectio Maior, nr 19), Jerusalem 1974.

– A. Spijkerman, *Cafarnao*, III: *Catalogo delle monete della città* (Sudium Biblicum Franciscanum Collectio Maior, nr 19), Jerusalem 1975.

– E. Testa, *Cafarnao*, IV: *I graffiti della casa di S. Pietro* (Sudium Biblicum Franciscanum Collectio Maior, nr 19), Jerusalem 1972.

Niebawem ukazą się kolejne dwa tomy autorstwa S. Loffredy, zawierające dokumentację fotograficzną i graficzną znalezisk:

– S. Loffreda, *Cafarnao*, VI: *Documentazione fotografica degli oggetti*.

– S. Loffreda, *Cafarnao*, VII: *Documentazione grafica della ceramica*.

Najnowsza publikacja S. Loffredy podsumowuje stulecie prac wykopaliskowych prowadzonych w Kafarnaum przez franciszkanów, którzy od ponad wieku opiekują się tym miejscem. Ich dokonania naukowe są bardzo bogate. Rzucają wiele światła na interpretację tekstów ewangelicznych związanych z Kafarnaum, pozwalając w znacznym stopniu odtworzyć środowisko życiowe (Sitz im Leben) z czasów Jezusa i rodzenia się chrześcijaństwa.

W XIX w. dokonywano na tym terenie jedynie pobieżnych sondaży. W 1838 r. Amerykanin E. Robinson zauważył, że pośród ruin w tym „odludnym i ponurym miejscu” znajduje się imponująca budowla, którą trafnie określił jako synagogę¹¹. Błędnie jednak sądził, że Kafarnaum wznosiło się w miejscu zwanym współcześnie Khirbet Minya, oddalonym nieco ponad 3 km na południowy zachód od faktycznego położenia miasta. Pierwszym, który dokonał trafnej identyfikacji miejsca, był angielski inżynier i badacz, kapitan Charles Wilson w 1866 r.¹² Pierwsze prace sondażowe przeprowadzili C. Wilson i R. E. Anderson w 1856 r. oraz H. H. Kitchener w 1881 r. Doprowadziły one do późniejszej dewastacji budynku synagogi przez okolicznych mieszkańców¹³. W 1894 r. Kustodia Ziemi Świętej, re-

¹¹ Por. S. Loffreda, *Capernaum...*, s. 292.

¹² Por. J. C. H. Laughlin, *Capernaum from Jesus' Time and After*, „Biblical Archaeology Review” 1993, 5/19, s. 55.

¹³ Por. S. Loffreda, *Capernaum...*, s. 292.

prezentowana przez Giuseppe Baldiego, nabyła od lokalnego plemienia beduińskiego Samakiyeh teren obejmujący kiedyś zachodnią część Kafarnaum¹⁴. Kilka lat później jego północno-wschodnia strefa stała się własnością Patriarchatu Jerozolimskiego Greckiego Kościoła Prawosławnego¹⁵. Franciszkanie zdecydowali się na podjęcie prac archeologicznych. Ich pierwszą fazą jest okres 1905–1926 r. W 1905 r. H. Kohl wraz z C. Watzingerem wznowili wykopaliska na terenie synagogi. Po roku dołączył do nich franciszkanin Wendelin von Menden, który kontynuował prace aż do 1915 r. Po sześciu latach dalszymi wykopaliskami kierował Gaudenzio Orfali aż do 1926 r. Wydał pierwszą monografię poświęconą Kafarnaum w 1922 r.¹⁶ Na południe od synagogi odsłonił oktagonalną budowlę, która okazała się być pozostałościami świątyni chrześcijańskiej. Zrekonstruował także część synagogi¹⁷. Drugą fazą prac archeologicznych w Kafarnaum obejmuje aż dziewiętnaście kampanii wykopaliskowych podejmowanych w latach 1968–1986. Kierowali nimi franciszkanie Virgilio Canio Corbo oraz Stanislao Loffreda. Trzecia faza prac to cztery kampanie archeologiczne w latach 2000–2003 pod kierunkiem Stanislao Loffredy.

Do najważniejszych odkryć należy zaliczyć ośmiokątny kościół z V w., oddalony o 30 m na południe od synagogi. Pod nim odnaleziono domus ecclesiae z IV w., a także pozostałości prywatnych domów użytkowanych w I w. Wspólnota chrześcijańska z końca I w. szczególnie kultem otaczała czworokątne pomieszczenie o wymiarach 5,8 x 6,45 m. W IV w. oddzielono go murem od reszty budynków. Według najstarszej tradycji, są to pozostałości domu świętych Piotra i Andrzeja, w którym gościł przecież sam Jezus. Tę tradycję potwierdzają liczne inskrypcje pielgrzymów zapisywane po grecku, aramejsku, syryjsku i w języku łacińskim¹⁸. Zapewne z powodu znacznej liczby przybywających wiernych wzniesiono później w tym miejscu okazałą świątynię.

Inną budowlą związaną z działalnością Jezusa w mieście jest synagoga. Składa się z trzech części: sali modlitw (20,4 x 18,65 m), dziedzińca po jej wschodniej stronie (szerokości 11,25 m) oraz portyku przy południowej, zwróconej ku Jerozolimie, fasadzie. Została wzniesiona z wapienia na planie bazyliki, w odróżnieniu od skromnych budynków mieszkalnych o murach z bazaltu. Większość kompleksu budynków tworzących synagogę powstała prawdopodobnie w końcu IV w., choć część dziedzińca wzniesiono w V w. Niektórzy uczeni twierdzą, że początki tej synagogi sięgają III w. Pod nawą główną odkryto podłogę z płyt bazaltowych. Jest zbyt duża, aby mogła należeć do części budynku mieszkalnego. Biorąc pod uwagę powszechną na Bliskim Wschodzie praktykę, budowle o przeznaczeniu kultycznym (synagogi, kościoły) powstawały na miejscu wcześniejszych. Istnieje więc uzasadnione przypuszczenie, że jest to podłoga synagogi z czasów Jezusa, którą w Kafarnaum zbudował rzymski setnik (Łk 7,5). Według V. Corbo, częścią synagogi z I w. jest też mur z bazaltu, znajdujący się tylko w sali modlitwy późniejszej świątyni¹⁹. Na brzegu jeziora zachowały się jeszcze pozostałości portu, z którego musiał korzystać też Jezus, kiedy przepływał się przez jezioro. Wzdłuż brzegu biegła pro-

¹⁴ Por. tenże, *Cafarnaon, V: Documentazione fotografica degli scavi* (1968–2003), Jerusalem 2005, s. 11.

¹⁵ Por. J. C. H. Laughlin, *Capernaum from Jesus...*, s. 56.

¹⁶ Por. S. Loffreda, *Cafarnaon, V...*, s. 7.

¹⁷ Por. tenże, *Capernaum...*, s. 292.

¹⁸ Najstarsze pochodzą z III w. – por. J. C. H. Laughlin, *Capernaum from Jesus...*, s. 61.

¹⁹ Por. S. Loffreda, *Capernaum...*, s. 292–295.

menada, od której odchodziły mola²⁰. Najnowsze kampanie wykopaliskowe z lat 2000–2003 skoncentrowały się głównie na sektorach trzecim i czwartym. Zostały odsłonięte pozostałości kolejnych budynków i ulic z czasów rzymskich, bizantyńskich i okresu panowania arabskiego²¹.

Stuletnia obecność franciszkanów w Kafarnaum i podejmowane przez nich prace wykopaliskowe stanowią istotny dorobek bliskowschodniej archeologii. Przedstawiają szczególną wartość dla chrześcijan. Franciszkanie ofiarowali chrześcijańskiemu światu cenne „święte przestrzenie” ściśle związane z działalnością Jezusa: dom świętych Piotra i Andrzeja, synagogę, ulice i zabudowania z czasów Chrystusa. Są „świadkami” wiary i prawdy Ewangelii, nawiedzanymi przez rzesze pielgrzymów.

Publikacja S. Loffredy zawierająca pełną dokumentację fotograficzną wykopalisk w Kafarnaum, ilustruje dokonania franciszkańskich archeologów i stanowi wartościowe źródło wiedzy nie tylko dla wąskiej grupy specjalistów.

²⁰ Por. M. N u n, *Der See Genezareth und die Evangelien. Archäologische Forschungen eines jüdischen Fischers*, tłum. wersji niem. R. Riesner, Basel 2001, s. 91–94.

²¹ Por. S. L o f f e r d a, *Cafarnaon*, V..., s. 23–28.